Қазақстан

картасы

2

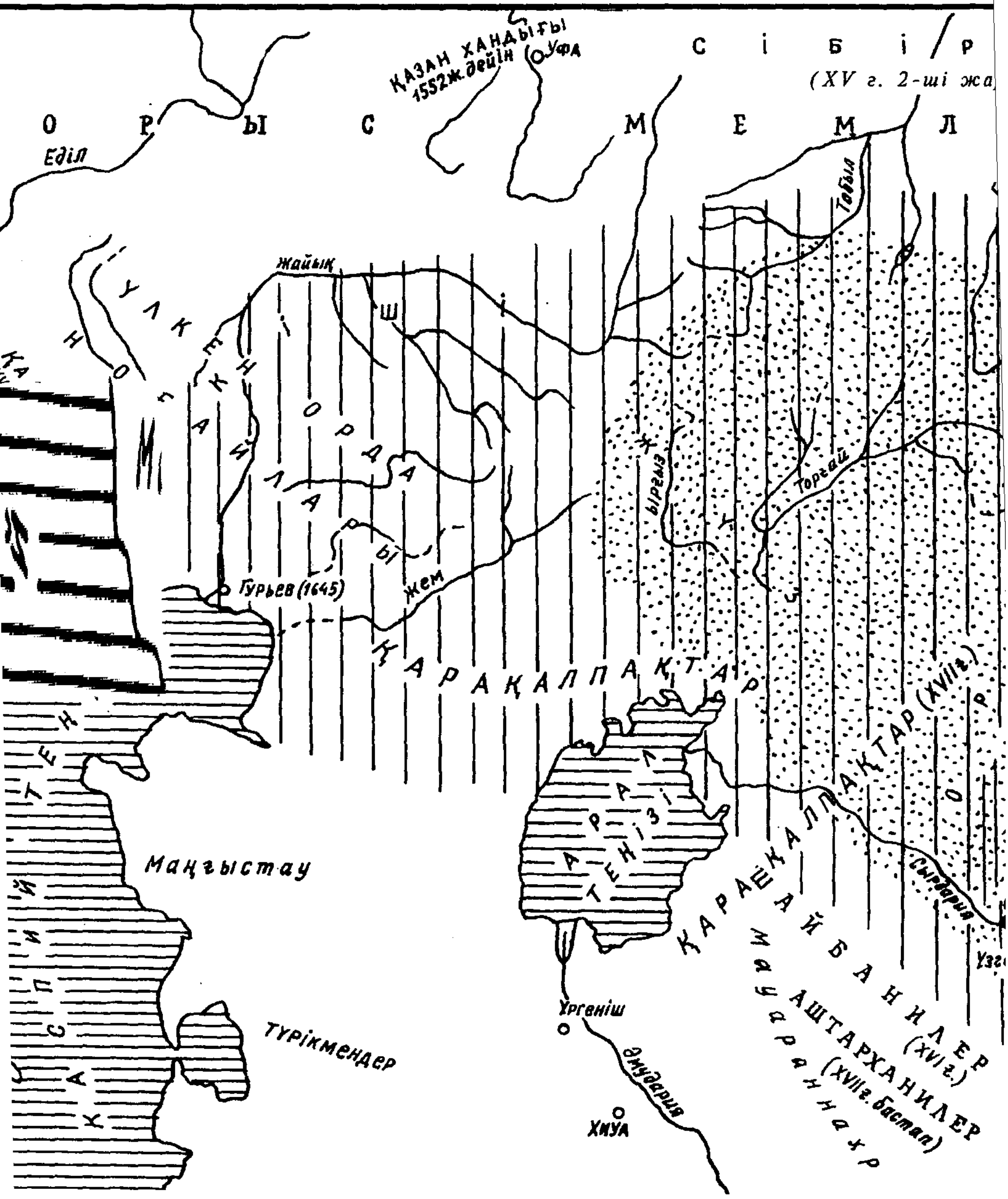
Сібір
(XV ғ. 2-ші жа
ОРЫС ЕМЕЛІ
Еділ
Қазан хандығы
1552 ж. дейін
Уфа
Тобыл
Жайық
Ұлкен Қазақ ордалары
Ш
Бірғыз
Торғай
Гурьев (1645)
Жем
Қарақалпақтар
Маңғыстау
Түрікмендер
Үргеніш
Амудария
Хиуа
Қарашаұлы Аштарханилер (XVIIғ. бастап)
Қалмақтар (XVIIғ.)
Сырдария
Ұзғ
Ноғайлы Ордасы
Ноғай Ордасы
Қарашаұлы Аштарханилер (XVIғ.)

ҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ

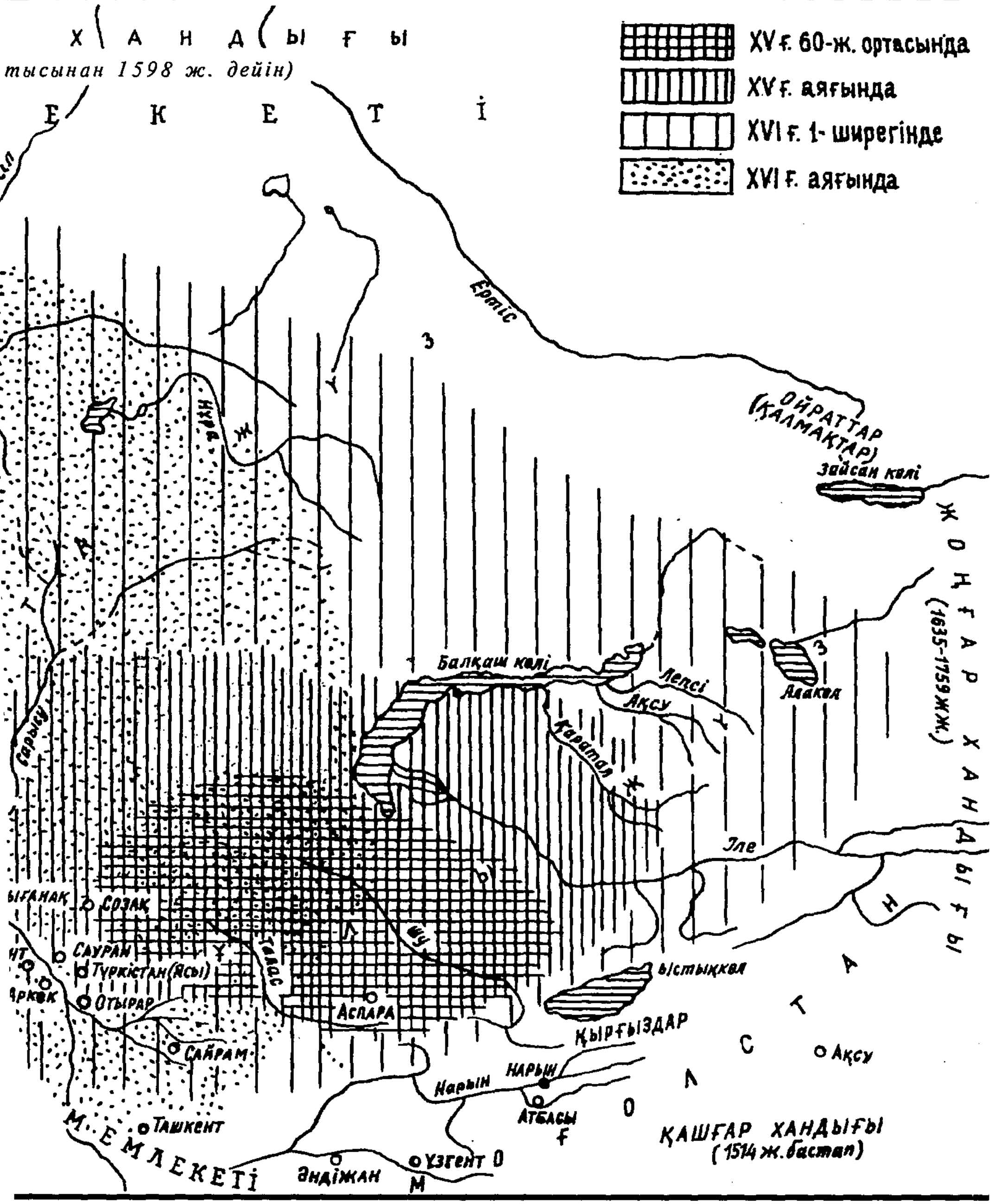

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ – ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ
Ә. Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН
тарихы

КӨНЕ ЗАМАННАН БҮГІНГЕ ДЕЙІН

БЕС ТОМДЫҚ

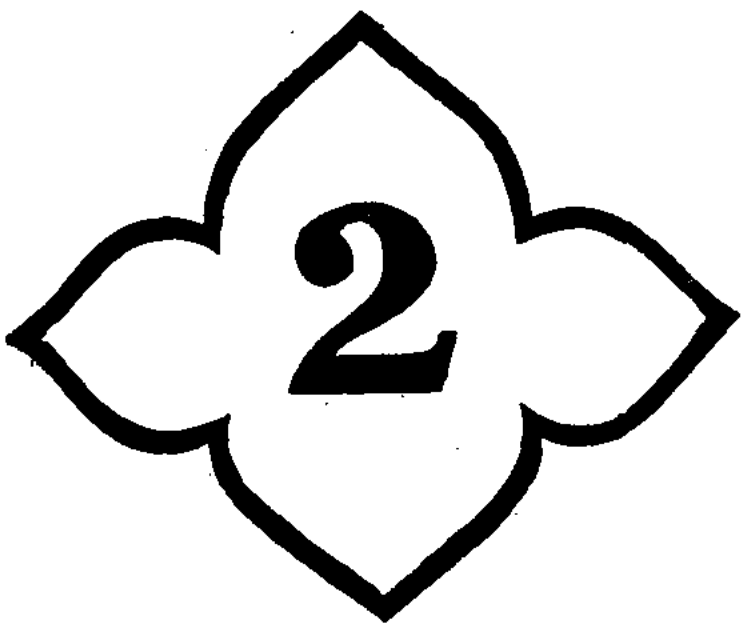

«АТАМҰРА» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ, 1998

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ – АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч. Ч. ВАЛИХАНОВА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМ. А. Х. МАРГУЛАНА

История КАЗАХСТАНА

С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

В ПЯТИ ТОМАХ

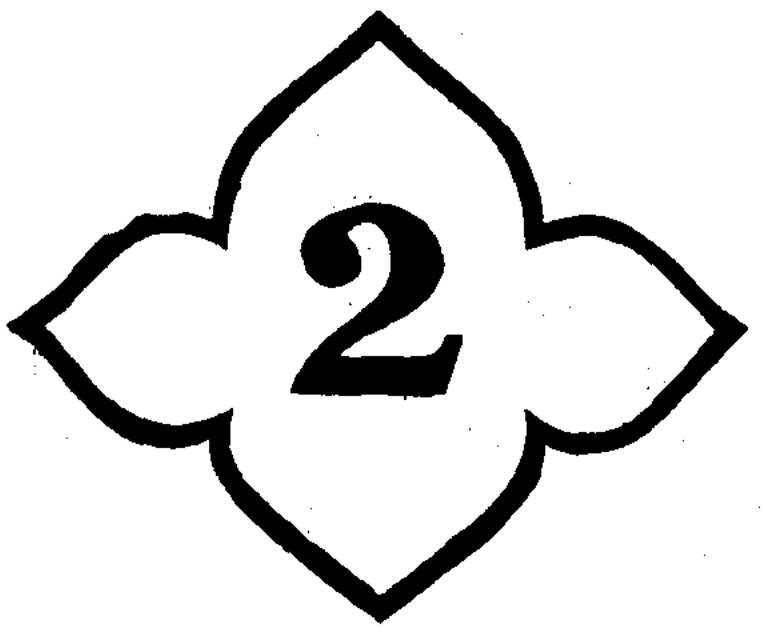

ИЗДАТЕЛЬСТВО «АТАМҰРА»
АЛМАТЫ. 1998

БАС РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

**АСЫЛБЕКОВ М. Х., АЛДАЖҰМАНОВ Қ. С.,
БАЙПАҚОВ К. М., ИСМАҒҰЛОВ О. И.,
ҚОЗЫБАЕВ М. Қ. (БАС РЕДАКТОР),
ҚОШАНОВ А. Қ., ҚҰЛ-МҰХАММЕД М. А.,
КӨМЕКОВ Б. Е., НҰРПЕЙІСОВ К. Н.,
РОМАНОВ Ю. И., САҒАДИЕВ К. Ә .**

Редакциялық алқадан: «Қазақстан тарихы» бірінші томының жарық көруі қалың оқырмандар қауымының зор ынта-ықыласын туғызып, оны ғылыми жұртшылық жоғары бағалады. Егемен Қазақстанның қалыптасу кезеңінде болып жатқан түбегейлі өзгерістерді, қоғам өмірінің барлық салаларында жүргізіліп жатқан реформалау ісін, ұлттық сана-сезімнің өсуін, тарихты объективті тануды негізге алған тарихи сананың қоғамда қалыптасу қарқынының күшейе түсуін ескере отырып, редакциялық алқа бұл басылымды төрт томнан бес томға жеткізіп, ұлғайтуға шешім қабылдады. Ең соңғы бесінші том хронологиялық жағынан егемен Қазақстанның қалыптасу және даму тарихының кезеңін қамтиды.

II ТОМ

ҚАЗАҚСТАН СОҢҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛАР ДӘУІРІНДЕ

ББК 63.3 (5 каз) 43-47
Қ 18

Қ 18 **Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін).** Бес томдық. II том. – Алматы: «Атамұра», 1998. – 640 бет.

ISBN 5-7667-4735-7, 2-т.
ISBN 5-7667-2984-7

Бұл томда XIII ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі соңғы ортағасырлық дәуірдегі Қазақстанның тарихы баяндалады. Қазақ хандығының қалыптасу және даму процесі, қазақ халқының құрылуы, оның этникалық аумағының, қазақ қоғамы әлеуметтік-экономикалық қатынастарының қалыптасуы жазбаша деректемелер мен археологиялық ізденістер кешенінде қарастырылған.

Қазақ мемлекеті саяси тарихының мәселелері, оның сыртқы саясаты, көрші мемлекеттермен және халықтармен өзара байланыстары, Жәнібектің, Қасым ханның, Хақназар ханның, Тәуекелдің, Есімнің, Жәңгір ханның, Тәукенің, Әбілқайырдың, Абылай ханның және басқаларының мемлекеттік қызметі елеулі орын алады.

Рухани мәдениет, қала өркениеті, сауда дамуының аса маңызды проблемалары қарастырылған. Кітап карталар, суреттер, ғылыми аппарат, көрсеткіштермен жабдықталған.

Басылым қоғамтанушыларға, жоғары оқу орындарының, мектептердің, колледждердің, гимназиялар мен лицейлердің оқытушыларына, студенттерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының тарихына ден қоюшыларға арналған.

ТОМНЫҢ РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚАСЫ:

К. М. БАЙПАҚОВ, М. Қ. ҚОЗЫБАЕВ,
Б. Е. КӨМЕКОВ, К. А. ПИЩУЛИНА

Қ $\frac{0503020905 - 034}{418\ (05) - 98}$ Без объявл., 98

ББК 63.3 (5 каз) 43-47

ISBN 5-7667-4735-7, т-2
ISBN 5-7667-2984-7

© «Атамұра», 1998

АЛҒЫ СӨЗ

Бес томдық «Қазақстан тарихының» екінші томы соңғы орта ғасырлар тарихына арналған және XIII ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі кезеңді қамтиды. Осының алдындағы бірінші том (1996 ж.) сияқты бұл басылымның да Шығыстың жазбаша ескерткіштеріне, археологиялық және антропологиялық материалдарға, лингвистика және халықтың ауызша шығармашылығы деректеріне негізделген берік деректемелік негізі бар. Мұнда орта ғасырлардың белгілі бір проблемаларын баяндауда жаңа көзқарастар көрініс тапқан, жүйелі тарихи білім отандық және шетелдік ғылымның жетістіктерін ескере отырып берілген.

XIII ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанның халықтары мен тайпалары Евразияның шектес және алыстағы этностарымен және елдерімен бірге Монғол империясының құрамына кірді. Тарих ғылымы дамуының қазіргі кезеңінде монғолдардың жаулап алуы түрліше түсіндіріледі. Ең алдымен монғолдар шапқыншылығының өлкенің әлеуметтік-саяси, шаруашылық, этникалық және мәдени дамуына теріс әсер еткені анық. Сонымен бірге осынша кең-байтақ географиялық-саяси кеңістікте Монғол империясының, атап айтқанда, Алтын Орданың құрылуы біртұтас саяси жүйенің құрылуына әкеп соғып, соның шеңберінде сауда, халықаралық байланыстардың дамуы байқалды, сондай-ақ орталықтандырылған билік идеясы, мемлекеттілік пен фискалдық қызметтің маңызды элементтері таралды. Қазақстан аумағында түрік шонжарларымен туыстасып, саяси биліктің бүкіл міндетін атқарған монғол шонжарлары бірте-бірте түріктер ортасына, ең алдымен қыпшақтар ортасына қосылып, сіңісіп кетті. Екі мәдениеттің – монғол және қыпшақ мәдениеттерінің күресінде неғұрлым дамыған қыпшақ мәдениеті үстем болып, соның нәтижесінде қыпшақ дәстүрі монғол дәстүрінен басым түсті. Соның негізінде қыпшақтардың мемлекеттік құрылысына байланысты идеялардың мықты болғаны соншалық, олар қыпшақтардың этникалық негізіндегі тұңғыш автохтондық мемлекет Көк Орда (Ақ Орда) құрылған XIII ғасырдың аяғындағы кезенде тағы көрінді.

Әулеттер арасындағы қырқысқан күрес, сондай-ақ ұлы Темір империясының Қазақстан аумағына жасаған сансыз көп соғыс жорықтары Көк Орданың Өзбек хандығы мен Ноғай Ордасына ыдырауына әкеп соқты. Құрылған этникалық-әлеуметтік құрылымдардың этникалық құрамы негізінен сәйкес келетін, олардың арасындағы айырмашылық сан және сапа өлшемдерінде ғана болатын. Мәселен, Көк Ордада – қыпшақтар, Моғолстанда – дулаттар, ал Ноғай Ордасында маңғыттар үстем тайпалар болды. Этникалық процестерде жоғары өрлеген бірігу бағыты біртіндеп басымдық ала берді. XIV–XV ғасырларда әр түрлі түрік және түркіленіп кеткен монғол этникалық топтарынан қазақ халқының қалыптасу процесі аяқталды. Бастапқы әлеуметтік мәнімен этникалық мазмұн алғанға дейін күрделі өзгерістер жолынан өткен «қазақ» атауының өзі жауынгерлік рухымен ғана емес, өзіне жеткілікті экономика-

сының жоғары деңгейімен де, өзіндік мәдениетімен де мәлім халықтың атауына айналады.

Қазақ халқы этникалық тарихының өзіндік ерекше белгісі жүздер болып табылады. Сірә, жүздердің негізінде өмірлік маңызы бар жайылымдар мен көшіп-қону бағыттарының дәстүр бойынша орныққан аумақтары, мемлекеттік құрылымдар мен рулық-тайпалық конфедерациялардың ғасырлар бойы қалыптасып, сайып келгенде этникалық-аумақтық бірлестіктерге айналған дәстүрлері жатса керек. Жүздердің тұрмыстық, рулық-тайпалық құрылымының қатаң регламенттелуі бұл құрылымның орнықтылығын және сырттан жасалған соққыларға қарсылығының беріктігін қамтамасыз етті.

Қазақ хандығының пайда болуы (1466 ж.) XIV–XV ғасырларда Қазақстан аумағында болып өткен этникалық-саяси және әлеуметтік-мәдени процестердің заңды қорытындысы болды. Қазақ мемлекеттігі – тамыры ежелгі заманда жатқан ұзақ тарихи дамудың жемісі, ол қазақ халқының топтасуына, оның этникалық аумағының қалыптасуы мен тұтастығының нығаюына, қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің дамуына себеп болды.

Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім, Тәуке хандар тұсында Қазақ хандығы нығаю және өрлеу кезеңдерінен өткен, Орталық Азияда елеулі рөл атқарған орталықтанған мемлекет, біртұтас саяси организм болды.

XV–XVII ғасырларда бірін-бірі толықтырған екі шаруашылық-мәдени үлгілерге – көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы-егіншілікке, қала үлгісіне негізделген берік экономикалық жүйе құрылды. Урбанизация қазақтардың ортағасырлық тарихының айқындаушы факторларының бірі болды. Сырдария қалалары үшін қазақ және Орта Азия хандарының арасында табан тірескен күрес жүруі кездейсоқ емес. Көптеген қалаларға таңғажайып ғимараттар мен іргелі құрылыстар көрік беріп тұрды.

Дала өркениеті жағдайында қазақ халқының өзіндік мәдениеті дамыды. Онда Қазақстан аумағындағы бұрынғы ұрпақтар мен халықтардың мәдени қазыналары етене қосылып кетті.

Дәстүрлі қолөнердің, үй кәсіпшілігінің, қолданбалы өнердің тамаша туындылары халықтың өзіндік материалдық мәдениеті жоғары деңгейде болғанын айқын дәлелдейді. Қазақтардың халықтық ауызша шығармашылығы, соның ішінде ауызша тарихнама дәстүрлі ізгілікті негізде кеңінен дамыды. Батырлық эпостың көптеген туындылары, әлеуметтік-тұрмыстық дастандар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, әдет-ғұрыптық әндер мен ертегілер шығарылды. Талантты музыканттар эпикалық, тарихи сюжеттерге аспаптық туындылар (күйлер) шығарып, тұрмыстық тақырыптарды да бейнеледі. XVI–XVII ғасырларда қазақ тіліндегі жазбаша әдебиет діни және тарихи-аңыз мазмұнындағы кітаптар түрінде таралды, тарихи әдебиет пен генеалогия (шежіре) жасалды. Бұл кезеңде ислам діні қазақ қоғамында, қазақтың билеуші ақсүйектері арасында терең орнықты.

Бұл том қазақ халқы құрылуының, Қазақ хандығының пайда болуы мен дамуының жалпы заңдылығын, өзіндік ерекшеліктерін, олардың шектес және жекелеген этностармен, елдермен алуан түрлі сауда, саяси және мәдени өзара байланыстарын айқын көрсетеді.

«Қазақстан тарихының» екінші томы мәтінін мына авторлар жазды: алғы сөз – Б. Е. Көмеков, «Соңғы орта ғасырлардағы Қазақстанның тарихнамасы және деректемелері» тарауы – К. Ш. Хафизованың қытай тіліндегі және К. Л. Есмағамбетовтің батыс деректемелері бойынша материалдарын пайдалана

отырып, К. А. Пищулина, Б. Е. Көмеков (§ 1); К. А. Пищулина (§ 2); К. М. Байпақов (§ 3). I-бөлім, 1-тарау – Т. И. Сұлтанов пен А. Ш. Қадырбаев (§§ 1, 2), К. А. Пищулина (§ 3); 2-тарау – К. А. Пищулина (§§ 1–6), Н. Н. Мингулов (§ 2, 7); 3-тарау – К. А. Пищулина (§§ 1–3), К. М. Байпақов (§§ 4–6); 4-тарау – С. А. Қасқабасов (§ 1), Р. М. Мұстафина (§ 2), К. М. Байпақов (§ 3); 5-тарау – О. Исмағұлов, К. Сикымбаева, А. О. Исмағұлова (§ 1), К. А. Пищулина (§§ 2–4), Б. Е. Көмеков (§§ 4, 5), М. С. Мұқанов (§ 6); 6-тарау – К. А. Пищулина (§§ 1–5). 2-бөлім, 1-тарау – Т. И. Сұлтанов (§§ 1, 3, 4), К. А. Пищулина (§ 2); 2-тарау – М. Х. Әбусейітова (§§ 1, 2); 3-тарау – М. Х. Әбусейітова (§ 1), В. З. Галиев (§ 2), Б. Е. Көмеков (§ 3), Е. Ж. Уәлиханов (§ 4); 4-тарау – Т. И. Сұлтанов, Б. Е. Көмеков (§ 1), М. С. Мұқанов (§ 2), Т. И. Сұлтанов, Б. Е. Көмеков (§ 3); 5-тарау – К. А. Пищулина (§ 1), К. М. Байпақов (§§ 2–7); 6-тарау – Т. И. Сұлтанов, Б. Е. Көмеков (§ 1), К. А. Пищулина (§ 2); 7-тарау – С. А. Қасқабасов (§ 1), Ә. Т. Қайдаров (§ 2), Х. А. Арғынбаев (§ 3), Р. М. Мұстафина (§ 4).

Томның суреттерін дайындағандар – К. М. Байпақов, Б. Е. Көмеков. Карта-схемаларды дайындағандар – К. А. Пищулина, Б. Е. Көмеков, техникалық жағынан орындаған – К. А. Власов. «Қазақ жауынгерлері» атты суретті салған – Х. С. Ахметжанов. Құрастыру жұмысын жүргізгендер – Ю. И. Романов пен А. Т. Қапаева. Тарихи-географиялық және топографиялық атаулар көрсеткішін – Ә. Ә. Қайдарова, есімдер көрсеткішін – Ә. Ә. Қайдарова, Н. А. Атығаев, этникалық атаулар көрсеткішін – Н. А. Атығаев, Д. Қатран, хронологиялық көрсеткішті Ю. И. Романов жасады.

Томды қазақ тіліне аударғандар – Ж. Ә. Әбішев пен Ә. Б. Пірманов, Т. Б. Рсаев (1-бөлімнен: 2-тарау § 5, 6; 3-тарау § 2; 5-тарау § 4; 6-тарау § 3).

Қазақша басылымның редакциясын қарағандар – М. Қ. Қозыбаев пен Қ. С. Алдажұманов.

СОҢҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХНАМАСЫ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

1. ЖАЗБАША ДЕРЕКТЕМЕЛЕР

Парсы деректемелері. Соңғы орта ғасырлардағы Қазақстанның тарихын зерттеу негізінен алғанда Шығыстың шектес және алыс елдерінен шыққан авторлар жазған жазбаша деректемелердің материалдарына негізделеді. Нарративтік шығармаларда: ең алдымен парсы тілінде жазылған тарихи, мемуарлық, географиялық шығармаларда аса маңызды материал бар, оларды шағатай, ескі өзбек (түркі), сондай-ақ араб тілдерінде жазылған еңбектер толықтырады. Бұл деректемелер ақпараттарының дәрежесі әр түрлі, көршілес Орта Азияның (Мауараннахрдың), сондай-ақ Иранның, Шығыс Түркістанның авторлары мейлінше хабардар, оның үстіне олардың неғұрлым көлемді де дәл мәліметтері Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанға қатысты. Мысалы, Моғолстаннан айырмашылығы арнайы Қазақ хандығының тарихына арналған деректеме жоқ.

Қазақстан жөніндегі мәліметтер шығыс авторларының шығармаларында үзік-үзік келтірілген, негізінен алғанда саяси тарихқа, оның халқы мен билеушілерінің көрші мемлекеттердің халқымен өзара қатынастарының тарихына қатысты әр түрлі әулеттен тараған хандардың шежіресі келтірілген. Этникалық құрамы, шаруашылық кәсібі, рухани және материалдық мәдениетінің элементтері жөнінде бытыраңқы мәліметтер де бар. Шығыс деректемелерінің материалдарын – батысевропалық, кейініректе – орыс саяхатшыларының, елшілерінің, ғалымдарының хабарлары, сондай-ақ орыс жылнамалары мен мұрағаттарының мәліметтері толықтыра түседі.

Монғолдардың жаулап алуы түрлі тілдердегі ауқымды әдебиетті өмірге келтірді. Оңтүстік Қазақстандағы, сондай-ақ Орта Азиядағы монғолдар жаулап алуын зерттеуде басты деректеме Ала ад-дин Ата Мәлік Жувейнидің «Тарих-и джахангуша» («Әлемді бағындырушының тарихы») деген еңбегі болып табылады[1]. Шығарма 1260 жылы аяқталған. Автор Түркістанға, Ұйғырияға, Монғолияға өзі барған, монғолдардың ауызша әңгімелерін пайдаланған. Жувейни Отырарды қоршау, Сырдариядағы басқа қалалардың талқандалуы туралы хабарлайды, Шағатай, Жошы, Үгедей жұрттарының Қазақстан аумағында орналасуы, XIII ғасырдың ортасында Шағатай ұлысында болған қырқыстар мен бүліктер туралы деректер келтіреді.

Фазлаллах Рашид ад-Диннің «Жами'ат-таварих» («Жылнамалар жинағы», 1310–1311 жылдары аяқталған) деген тарихи еңбегі XII–XIII ғасырлардағы монғол және түрік тайпалары мен халықтарының тарихы жөніндегі мейлінше елеулі еңбек болып табылады. Рашид ад-Дин шығармасының негізіне ресми монғол хроникалары, монғолдар жаулап алған түрлі елдердің тарихи шығармалары, оқиғаларға қатысушы хабарламашылардың материалдары алынған.

Әдет-ғұрыптар, діни нанымдар, көшпелі тұрмыс туралы, түрік және монғол тайпаларының орналасуы туралы мәліметтер алуан түрлі. «Жылнамалар жинағының» екінші томында тайпалардың этникалық құрамы, Қазақстан монғол ұлыстарының құрамына кірген кездегі оның топономикасы, тарихи географиясы, саяси тарихы жөніндегі деректер, Орда-Ежен ұлысының тарихы, оның ұрпақтарының, басқа да Жошы ұрпақтарының генеалогиясы жөніндегі мәліметтер келтірілген[2].

Рашид ад-Диннің мәліметтері бұл тақырыпты кейінгі уақыт үшін дамытқан көптеген авторларға негіз болды. Олардың ішінде беймәлім автордың 1426 жылы Темір ұрпағы Шахрухтың тапсыруы бойынша жазылған және Жошы ұрпақтарының генеалогиялық тармағы, атап айтқанда, Ұрұс хан мен оның ұрпақтарының шежіресі келтірілген «Муизз әл-ансаб фи шаджарат салатин могул» деген еңбегін атап өткен жөн[3].

XIV–XV ғасырлардағы Орта Азия мен Қазақстанның тарихы ашып көрсетілетін орта ғасырлар авторларының нарративтік тарихи еңбектері негізінен Темір ұрпақтары тобының (қабылданған әулеттер бойынша шартты жіктеуге сәйкес) шығармаларынан тұрады. Оларда Темір мен оның ұрпақтарының көрші елдер мен халықтар жөніндегі саясаты ғана көрсетілмеген, сонымен қатар олардың ішкі саяси, шаруашылық, этникалық-мәдени өмірі жөніндегі материал да көп. XV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырға Моғол және Шайбани ұрпақтары қалыптастырған деректемелер негізгі дерек көзі болып табылады.

Евразия тарихнамасында, жалпы шығыстануда Низам ад-дин Шамидің «Зафар-наме», Шараф ад-дин Әли Йаздидің «Зафар-наме», Абд ар-Раззақ Самарқандидің «Матла'ас-са'даин ва маджма'әл-бахрайн» деген және басқа толып жатқан әмір Темір деректемелері кеңінен мәлім екеніне қарамастан Орта Азияның, Иранның, шектес елдердің тарихын зерттеушілер оларға қайта-қайта оралып, олардағы материалдың алуан түрлі екені соншалық, бұл деректемелердің жеткілікті дәрежеде толық және дәйекті түрде зерттелмегенін әділ атап өтуде. Бұл қорытынды Темір ұрпақтары дәуірінің шығармаларында бар Қазақстан тарихы жөніндегі мәліметтерге де қатысты.

Темір дәуірі туралы түпнұсқа деректемелерді зерттеушілер екі топқа бөледі[4]. Бірінші топқа Темірдің немесе оның билік еткен ұрпақтарының әмірімен жазылған деректемелер жатады. Низам ад-дин Шамидің, Шараф ад-дин Әли Йаздидің оны данышпан, әділетті мемлекет қайраткері етіп суреттейтін шығармалары осындай. Шығармалардың екінші тобын бейтарап авторлар – бұларға, мысалы, Рюи Гонзалес де Клавихо және Батыс Европаның басқа да саяхатшылары жатады, сондай-ақ әмір Темір бағындырған елдердің өз еңбектерінде оның басқыншылық саясатын бейнелеген авторлар (армян, грузин деректемелері) жазған. Темірдің саясатына теріс сипаттама берген араб авторлары Ахмед ибн Мұхаммед ибн Арабшах, әл-Айни, әл-Асади соңғы топқа жатады[5]. Клавихо өзінің 1403–1406 жылдардағы саяхатының күнделігінде[6] Самарқандтағы орасан зор құрылыс жұмыстарын, онда тауарлардың, соның ішінде Русь пен оның Қазақстанды атайтынындай «Татариядан», Қытайдан және басқа елдерден әкелінген тауарлардың молдығын атап өткен. Әмір Темір мен оның ұрпақтары негізгі сауда жолдарын жаулап алып, көптеген елдермен сауда және дипломатиялық қатынастарын дамытуға көп көңіл бөлді.

Хронологиясы жағынан әмір Темірдің іс-әрекеттері туралы толып жатқан

хикаялардың негізін салған алғашқы еңбек Низам ад-дин Шамидің «Зафар-намесі» болды, ол хижра бойынша 806 жылға (1403–1404 жж.) жеткізілген. Автор Темір Бағдатты алғаннан кейін соған қызмет етуге көшкен, оның жорықтарында еріп жүріп, кеңсе қызметін атқарған. Ол өз еңбегіне ресми құжаттарды, Темірдің жеңістері туралы мәлімдемелерді, сол дәуірдегі оқиғаларға қатысушылардың ауызша әңгімелерін, Темірдің ұйғыр хатшысы жазған хроникаларды пайдаланған. Шамидің XIV ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанда болған оқиғалар туралы мәліметтері негізінен әмір Темірдің Ақ Орда мен Моғолстанның билеушілері Ұрұс хан мен Тоғлық-Темір ханға қарсы күресіне қатысты. Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісудағы шаруашылықтың жай-күйі жөнінде деректер келтірілген, өлкенің тарихи географиясын зерттеуге арналған материалдар бар. Низам ад-дин Шами шығармасының парсыша мәтінін Ф. Тауэр басып шығарған[7]. Екінші томында оның еңбегіне түсініктеме, сондай-ақ Хафиз-и Абрудың «Зубдат ат-таварих» деген шығармасынан үзінділер бар[8].

Шараф ад-дин Әли Йаздидің «Зафар-намесі» әмір Темірдің өмірі мен қызметінің мейлінше толық ресми тарихы болып табылады, ол Низам ад-дин Шамидің еңбегі, түркі тілді «Манзума-йи тюрки» хроникасы, күнделіктер, ресми құжаттар, оқиғаларды көзімен көргендердің айғақтары негізінде жазылған[9]. Шами сияқты Йазди де Темірдің бағындырылған елдердегі қатыгездік әрекеттерін бүгіп қалмайды, бірақ Шамиден ерекшелігі, ол бұл әрекеттерді мадақтаудан шаршамайды. Шыңғыс-хан, әмір Темір сияқты қалаларды қиратып, сансыз көп адамды қырып-жойған, оларды туған жерлерінен айдап әкеткен ортағасырлық жаулап алушылар өздерінің көрші халықтар жөніндегі қатыгездік саясатын жасырмаған, ал сарайдағы авторлар өз шығармаларында олардың соғыстағы жеңістерін дәріптеген. Йаздидің еңбегі Шахрухтың ұлы Ибраһим сұлтан кезінде, 1419–1425 жылдар аралығында жазылғанымен, ол Темірді дәріптеу болып табылады. Мұндай шығармаға Темір немесе оның ұрпақтары болашақ ұрпақтар үшін есте қалдырғысы келетін оқиғалар ғана тақырыс бойынша енгізілетін. Оқиғалар соған сәйкес түсіндірілетін. Сондықтан бұдан бұрынғы отандық әдебиеттегі Йазди мен оның ізашары жазғанының бәрін «тарихи шындыққа» сәйкестендіру туралы айту дұрыс болмас еді[10].

Шараф ад-дин Әли Йаздидің (хижра бойынша 858/1454 жылы өлген) шығармасында XIV ғасырдың соңғы үштен бірінде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда болған саяси оқиғалардың егжей-тегжейі, әмір Темірдің осы аудандар мен Тянь-Шаньға жасаған жаулап алушылық жорықтарының бағыттары келтірілді. Оңтүстік-Шығыс Қазақстандағы мемлекетті Моғолстан, «Моғолдар елі», «Моғол ұлысы» деп атаған Низам ад-дин Шами мен Хафиз-и Абрудан айырмашылығы, Шараф ад-дин Әли Йазди оны «Жете» деген менсінбеген терминмен ғана атайды. Йазди Темірдің Жете еліне жаулап алушылық ниеттері туралы талай рет айтады, әмір Темірдің алдына бұл өлкені қанықратып, күйзелту мақсаты қойғанын, оның жергілікті билеуші топтарды бағындыруы тиіс екенін атап көрсетеді. Автор Ақ Ордада да, Моғолстанда да біртұтас билік болмағанын сипаттайтын көп материал келтіреді. Темірдің жергілікті көшпелі және жартылай көшпелі халықпен шайқастарда оңай жеңіп шығуына бұл да көмектескен. Қазақстанның мал шаруашылығын, Ақ Орда мен моғол хандарының әскери құрылымын және Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісудың байырғы халқы өмірінің басқа жақтарын сипаттайтын деректер келтіріледі.

Му'ин ад-дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегі Қазақстан тарихын зерттеу үшін құнды деректеме болып табылады. «Ескендір анонимі» деген атаумен бұл еңбекті ғылыми айналымға В. В. Бартольд енгізіп, оған бірнеше мақаласын арнады[11]. Одан Шығыс Дешті Қыпшақтың, атап айтқанда, Ақ Орданың тарихы жөніндегі материалдар В. Г. Тизенгаузеннің басылымында келтірілген[12]. Баспагерлер бұл деректеменің «көптеген құнды деректерінің» бірегейлігін, олардың анықтығын, мұны орыс жылнамаларының деректерімен салыстырғанда расталатынын атап өткен.

Му'ин ад-дин Натанзидің еңбегі хижра бойынша 815–816 жылдары (1412–1414 жж.) әмір Темірдің немересі Ескендірдің өтінуімен жазылған. В. В. Бартольд автор Фарста тұрғанымен, оның ортаазиялық аңыздармен, әдет-ғұрыптармен және көзқарастармен жақсы таныс болғанын, оның моңғол және ұйғыр деректемелерін пайдаланғанын жазады[13]. Бұл оның Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісудың, Шығыс Түркістанның тарихы жөнінде хабарлаған мәліметтерінің бірегей сипатынан көрінеді. Натанзи еңбектері Темір билік еткен кезеңдегі оқиғаларды баяндауда жоғарыда аталған шығармаларды толық қайталамайды, ол Темір тарихының ресми нұсқасымен шектеліп қалмаған.

«Мунтахаб ат-таварих-и Му'иниде» Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның, Қырғызстан мен Шығыс Түркістанның тарихы жөнінде басқа деректемелерде қайталанбайтын бірегей материал бар[14]. Моғолстандағы тайпа үстем топтарының, әсіресе әмір Қамар ад-дин дуғлаттың орталық хан билігіне қарсы күресі туралы, Қызыр-Қожа ханның экономикалық саясатының кейбір жәйіттері туралы деректер мен басқа да мәліметтер қызықты. Му'ин ад-дин Натанзи шығармасының парсыша мәтіні 1957 жылы Тегеранда басып шығарылды[15].

1423 жылы Темірдің немересі Мырза Байсұңқардың тапсырысы бойынша Хафиз-и Абру 4-томдық «Маджма' ат-таварих» деген жалпыға бірдей тарих жазуды бастады. Арнайы «Зубдат ат-таварих-и Байсункари» деп аталған төртінші томы материалдарының Қазақстан тарихына қатысы бар[16]. Ол түпнұсқа Шами мен Натанзи шығармаларының негізінде, бірақ ғасырдың одан кейінгі ширегі үшін, 1428–29 жылдарға дейін, яғни алғашқы Темір ұрпақтары заманына арналған. Ұлықбектің Моғолстанға Мұхаммед ханға қарсы жорығы туралы, сондай-ақ Темір ұрпағы Шахрухтың XV ғасырдың 20-жылдарында Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы арқылы жүріп өткен Қытайға елшілігі туралы мәліметтер назар аударарлық. Моғолстан арқылы өткен жолды суреттеуде өлкенің тарихи географиясы жөнінде деректер бар, ол сол кезендегі Моғолстанның ішкі саяси жағдайы жөнінде пікір айтуға мүмкіндік береді[17].

Темір ұрпақтары тарихнамасының маңызды туындылары қатарында XV ғасырдың екінші жартысындағы шығармалар ерекше орын алады. Олардың ішінде Абд ар-Раззақ Самарқандидің «Матла'ас-са'дайн ва маджма'әл-бахрайны» бар. Онда Иран мен Орта Азияның Хулагу және Темір ұрпақтарының 1304 жылдан 1471 жылға дейінгі тарихы баяндалған. XIV–XV ғасырлар шебіндегі Ақ Орданың құлдырауы кезіндегі Шығыс Дешті Қыпшақтағы оқиғалар туралы, Барақ ханның мемлекеттің ыдырауына қарсы әрекеті, Ұлықбектің заманындағы Моғолстан мен Мауараннахрдың өзара қатынастары туралы мәліметтер мен басқа да деректердің ынта-ықылас туғызатыны күмәнсіз[18].

Мұхаммед Хавенд-шах Мирхондтың (1433–1498 жж.) «Раузат ас-сафа» деген жалпыға бірдей алтыншы томында XV ғасырдың 20-жылдарынан бастала-

тын Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның тарихы жөнінде көлемді материал жеткілікті. В. В. Бартольд оның деректерін Ұлықбектің Моғолстанға жоғарыда аталған жорығын сипаттауға арналған жазбаларында келтірген. Мирхондтың бұл томының неғұрлым ертеректегі мәліметтері Темір мен оның ұрпақтарына арналған, олардың Қазақстан аумағындағы саясаты туралы ертедегі Темір ұрпақтары тарихнамасы авторларының еңбектері бойынша сол кезде-ақ мәлім деректерді қайталайды. Өз есімдерін, топонимдерді, этникалық топтардың атауларын жазуда айырмашылықтар бар. Оқиғаларды баяндауда, мысалы, Ұлықбектің нақ сол Моғолстанға жорығын суреттеуде және бұл мемлекеттің ішкі жағдайын көрсетуде орын алған, неғұрлым егжей-тегжейлі, еш жерде қайталанбайтын қиғаштықтар Мирхондтың әлдебір жоғалып кеткен түпнұсқа деректемелерді пайдаланғанын көрсетеді[19]. Хондемирдің «Хабиб ас-сийар» деген шығармасының[20] XIV ғасырдың аяғы — XV ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы жөніндегі мағлұматтары негізінен алғанда Шами, Йазди және Мирхонд шығармаларын қайталайды, олар XV ғасырдың аяғы — XVI ғасырдың басы үшін ғана бірегей. Қазақстанның орта ғасырларын зерттеушілер үшін Хондемирдің Санкт-Петербургтің Мемлекеттік көпшілік кітапханасындағы «Та'рих-и Джахан-наме» деп аталатын қолжазбасындағы географиялық қосымшасы назар аударарлық.

Әбу-л-Хасан Сайид Әли әл-Жүзжанидің (шамамен 1476/77 жж. өлген) «Масалик әл-мамалик» деген шығармасы да Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның тарихи географиясын зерттеушілерге материал береді[21].

Темір ұрпақтарының тарихнамасында осы әулеттің өкілдері жазған еңбектер де бар. Бұлар — түрік тіліндегі, әмір Темір шығарды деп саналатын «Темір ережелері»[22] мен «Улус-арба'» (немесе «Тарих-и арба' улус»), яғни төрт моңғол ұлысының тарихы.

Екінші шығарма Ұлықбек мырзаның басшылығымен және қатысуымен жазылған. Ұлы астроном-ғалымның бұл тарихи еңбегіне Шыңғыс ұрпақтарының ұлыстары туралы жазған XVI—XVII ғасырлардағы көптеген авторлардың шығармаларында да талай рет сілтеме жасалған. Жошы мен Шағатай ұлыстары туралы материалдар соңғы орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына тікелей қатысты. Ұлықбек Шағатай ұлысындағы 28 ханның және Жошы ұлысындағы 39 ханның есімдерін келтірген. Б. А. Ахмедовтің пікірінше XIII ғасырдың бас кезінде-ақ «өзбек» терминінің пайда болуы туралы, оның XIV ғасырда Дешті Қыпшақтың батыс бөлігінде этноним ретінде қолданылғаны туралы мәліметтер ерекше құнды болып табылады[23].

Темір ұрпақтары тарихнамасы тақырыбы жағынан алуан түрлі, әскери, саяси оқиғаларды да, мәдени оқиғаларды да, мысалы, XIV—XV ғасырлардағы Сыр өңірі қалаларында дала хандары салғызған құрылыстар және әмір Темірдің жарлығымен Ахмет Йассауи қабірінің үстінен тұрғызған таңғажайып кесенені де көрсететін шығармалардағы Қазақстан жөніндегі материалдардың шоғыры осындай.

XVI ғасырдағы белгілі тарихшы және әдебиетші Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың «Та'рих-и Рашиди» деген шығармасы XIV—XVI ғасырлардың басында Қазақстан аумағы мен көрші аумақтарда өмір сүрген ірі мемлекеттердің бірі Моғолстан тарихына арнайы арналған. Бұл еңбек — Қазақ хандығының тарихын зерттеу үшін де аса маңызды бастапқы деректеме. Онда тоқсан жыл ішіндегі қазақ хандарының тарихы тым қысқа болғанымен, дәйекті түрде баяндалған.

Шонжарлардың жоғары топтарына жататын Мырза Мұхаммед Хайдар ибн Мұхаммед Хұсайын Дуғлат (1499–1551 жж.) Моғолстанның аса ірі тайпаларының бірінен шыққан. Мырза Мұхаммед Хайдардың ата-бабалары – дуғлат тайпасының әмірлері мен бектері – Моғолстан мемлекетіне кірген Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның, Қырғызстанның, Шығыс Түркістанның саяси тарихында зор рөл атқарған; олар аса маңызды мемлекеттік қызметтер атқарып, ұлысбектер болған.

Мырза Мұхаммед Хайдар хижра бойынша 905 жылы (1499/1500 жж.) сол кезде моғол хандарының билігінде болған Ташкентте туған. Оның анасы Моғолстан ханы Сұлтан Жүністің кіші қызы болған, ал Сұлтан Жүніс белгілі мемлекет қайраткері, тарихшы және ақын Захир ад-дин Бабыр мен Моғолстан ханы Сұлтан Сайидтың немере туысы еді. Мырза Мұхаммед Хайдар 1512 жылдан 1533 жылға дейін Сұлтан Сайид ханның сарайында болып, билеушінің мұрагері Абд ар-Рашид сұлтанды тәрбиеледі. 1533 жылы Абд ар-Рашид хан дуғлаттардың жоғарылауынан қауіптеніп, оларға жазалау шараларын үйіптөкті. Мұхаммед Хайдар Кашмирге қашып барып, Үндістан, Ұлы Моғолдар билеушілері атынан 1551 жылы шайқастардың бірінде өлтірілгенге дейін билік етті.

Мырза Мұхаммед Хайдар жақсы білім алған, өз дәуірінің саяси оқиғалары мен қайраткерлерінен хабардар болды. Ол түркі тілінде әдеби шығармалар жазғанымен де, мұсылман тарихнамасына тарихи «Та'рих-и Рашиди» еңбегінің авторы ретінде енді. Шығарма 1542–1546 жылдары Кашмирде ортаазиялық парсы тілінде жазылған. Екі бөлімнен – дафтарлардан тұрады.

I дафтар моғолдың Шағатай ұрпақтарынан шыққан хандарының тарихынан тұрады, онда әмір Болатшы дуғлат 1348 жылы Тоғлық-Темір ханды хан тағына көтерген уақыттан бастап, Мұхаммед Хайдар мырза Абд ар-Рашид ханның құрметіне арнаған өз шығармасы 1533 жылы Қашғарияда (Моғолияда) оның билік ете бастағанына дейін Моғолстанда болған оқиғаларды баяндаған.

II дафтар автор 1541 жылға дейін жеткізген мемуарлар болып табылады. Бұл бөлімде өз өмірбаяны және сол дәуірдің көптеген тарихи адамдары туралы өмірбаяндық материалдармен қоса, бірінші бөлімде баяндалғандарына қосымша Сұлтан Сайид ханның Моғолстандағы билік үшін күресі, оның 1514 жылы Қашғарияның дуғлат әмірлерін басып алып, Моғолия мемлекетінің негізін қалағаны, Моғолстанның бұрынғы аумақтарында – Жетісу мен Тянь-Шань өңірінде Шағатай ұрпақтарының билігін қалпына келтіру әрекеттері туралы мәліметтер бар. II дафтарда XV–XVI ғасырлар шебінде Орта Азияда, Шығыс Түркістанда, Ауғанстанда, Үндістанда болған көптеген тарихи оқиғалар баяндалған.

Мұхаммед Хайдар мырза өз еңбегін моғолдар, атап айтқанда, өз бабалары – дуғлат әмірлері арасында белгілі ауызша аңыздарға, ұлысбек-дуғлаттардың қолы жететін ресми мемлекеттік құжаттарға негіздеген. «Тарих-и Рашиди» деректемелерінің арасында «сенім білдіруге лайықты адамдардың» әңгімелері – замандастары мен оқиғаларға қатысушылардың айғақтары маңызды орын алады. Мұхаммед Хайдар өзінің ізашарлары – Жамал ад-дин Каршидің, Жувейнидің, Рашид ад-Диннің, Хамдаллах Казвинидің, Абд ар-Раззақ Самарқандидің, Шараф ад-дин Әли Йаздидің және басқа көптеген адамдардың тарихи еңбектерін көптеп пайдаланған.

«Та'рих-и Рашиди» – XIV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырдың ба-

сындағы Моғолстанның және XVI ғасырдың алғашқы он жылдықтарындағы Қашғарияның Шағатай ұрпағынан шыққан хандарының тарихы жөніндегі ғана емес, сонымен қатар дуғлаттардан шыққан атақты адамдардың Шығыс Түркістан бөлігіндегі (Маңлай Сүбе) билік ету тарихы жөніндегі де негізгі түпнұсқа деректеме. Бұл шығармада соңғы орта ғасырларда Жетісуды, Шығыс Дешті Қыпшақты, Тянь-Шань аймағын, Шығыс Түркістанды мекендеген моғолдардың, басқа да тайпалар мен халықтардың, атап айтқанда, қырғыздардың, ұйғырлардың, өзбектердің, ойраттардың және басқалардың тарихы жөнінде бірегей материалдар бар. Онда алғаш рет тарихнамада қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің көшіп кетуі туралы хабарланады (көшіп кету — жаңа қазақ хандығының өзінше бір өзін-өзі билеуінің, ерік білдіруінің нысаны), олардың этникалық сана-сезімін қабылдау себептері туралы пікірлер айтылып, қазақ хандарының Шайбани ұрпақтарымен, моғол хандарымен, қырғыздардың, ноғайлардың, қалмақтардың (ойраттардың) әміршілерімен өзара қатынастары айтылады.

Мұхаммед Хайдардың шығармасы медиевистикада кеңінен мәлім. Оны XVI—XVII ғасырлардағы көптеген шығыс авторлары мен соңғы орта ғасырлардағы Орталық, Орта Азия тарихын қазіргі зерттеушілер түпнұсқа ретінде пайдаланды[24].

«Та'рих-и Рашиди» қолжазбасы парсы тіліндегі көптеген тізімдерде, түрік тіліндегі аудармаларда сақталған. Ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармалары жарияланған[25].

Шах-Махмұд Шорастың «Тарих» («Хроника») деген шығармасы қазақ хандары Бұйдаш, Хақназар, Тәуекел, Есім және оның ұлы Жәңгір кезіндегі XVI—XVII ғасырлардағы қазақ-моғол қатынастарының тарихы жөніндегі түпнұсқа болып табылады[26]. Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың «Та'рих-и Рашидиі» сияқты, Шах-Махмұд Шорастың «Хроникасы» да Шығыс Түркістанның (Моғолстанның және 1514 жылдан Моғолияның) Шағатай ұрпақтарына арналған деректемелер тобына жатады. Дуғлаттар тарихын жазған Мырза Хайдардың үлгісімен, Шах-Махмұд Шорас өз еңбегін өзі туған шорас тайпасының тарихына арнаған. Құрама бөлігі «Та'рих-и Рашиди» негізінде, Абд ар-Рашид ханның уақытына (1533—60 жж.) немесе, дәлірек айтқанда, «Та'рих-и Рашиди» біткен уақытқа дейінгі кезең негізінде жасалған. Одан кейінгі, XVII ғасырдың 70-жылдарына дейінгі уақыт түпнұсқа, көз көргендер мен автордың мәліметтеріне негізделген. Бұл бөлімнің жалпыға бірдей тарих, энциклопедиялар сипатындағы неғұрлым ертедегі үш шығармаға еш қатысы жоқ, ал оларда да Шығыс Түркістандағы моғол мемлекетінің әміршілері туралы мәліметтер бар. Бұлар — Әмин Ахмет Разидің «Хафт иклим» (1593—94 жылдары жазылған), Хайдар ибн Әли Разидің «Тарих-и Хайдари» (1611/12—1618—19 жж.) және Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар» (шамамен 1640—41 жылдарда бітірілген) деген шығармалары. Шах-Махмұд Мырза Фазил Шорастың шығармасы шамамен 1676—77 жылдарда жазылған. Ол XVI—XVII ғасырлардағы қазақ-моғол өзара қатынастарының жекелеген жағдайларын көрсетеді[27].

Бұл мәліметтер ұқсас, бірақ олар жоғарыда аталған деректемелердің мәліметтерімен (уақыты, хандардың есімдері, шайқастар өткен жерлер және басқа да егжей-тегжейлер жөнінен) сәйкес келмейді. Олар Абд ар-Рашид ханның орталық және батыс Моғолстанда, Жетісуда моғол әміршілерінің билігін қалпына келтіру, бұл жерлерден қазақтарды ығыстырып шығару әрекеттеріне қатысты. Шах-Махмұд Шорас Есім ханның

Шалыш пен Турфан әміршісі Абд ар-Рахимнің Жаркенттегі орталық әміршімен күресіне қатысқаны туралы айтады. Қазақ хандығының Моғолиямен дипломатиялық қатынастары туралы айтқанда қазақ ханы Жаһангер бастап, оның ұлы, болашақтағы атақты хан Тәуке сұлтан қатысқан елшілік туралы мәліметтер ден қоюға лайық[28].

XVI ғасырда Орта Азияда ең алдымен Мұхаммед Шайбани хан мен оның атасы Әбілқайыр ханның, ал ғасырдың екінші жартысында Абдаллах ханның қызметі баяндалатын шайбанилік тарихнама шығармалары көп мөлшерде жазылды. Темір ұрпақтарынан Мауараннахрды жаулап алған Мұхаммед Шайбани өз жағына өткен Темір ұрпақтары мектебінің әдебиетші, тарихшы қайраткерлеріне өзінің ерліктерін, өзінің ата-бабалары – Шайбани ұрпақтарының әрекеттерін тарихи шығармалардың беттерінде көрсетуді тапсырған. Авторы Мұхаммед Шайбанидің өзі болған деп саналатын, түрік тіліндегі «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» деген анонимдік шығармамен, Мұхаммед Салихтың түрік тілінде өленмен жазылған «Шайбани-наме» дастанымен бірге XVI ғасырдың басындағы ортаазиялық тарихнамада Камал ад-дин Бинаи мен Молла Шадидің тәжік-парсы тіліндегі шығармалары маңызды орын алады.

Камал ад-дин Бинаи (1453–1512 жж.) – әдебиетші, «тәжік өленінің керемет шеберлерінің бірі»[29]. Гератта, Иракта, Самарқанд пен Бұхарада тұрған, Мұхаммед Шайбани ханға қызмет етуге көшіп, 1504–1510 жылдар арасында оған арнап «Шайбани-наме» және «Футухат-и хани» деген екі тарихи еңбек жазған (екінші шығарма – біріншісінің кеңейтілген нұсқасы). Камал ад-дин Бинаи жастық шағынан бастап, Мауараннахрда Темір ұрпақтары мемлекетінің құлауына дейінгі (1502–1503 жылдарға дейінгі) Мұхаммед Шайбанидің өмір жолын баяндаған. Ол Темір ұрпақтарының күйреуіне Мұхаммед Шайбанидің әскер күші мен қолбасшылық талантынан гөрі, Орта Азияның бұрынғы билеушілері мен шонжарларының арасындағы өзара қырқыстар мен кикілжің себеп болғанын көрсеткен.

Камал ад-дин Бинаидың қазақтар мен Қазақстан туралы мәліметтері көп әрі маңызды. Оларды, сөз жоқ, аталған «Таварих-и гузида» деп аталып өткен еңбектің мәліметтерімен салыстыруға болады, ал оған деректеметануда XVI ғасырдың басындағы шайбанилік тарихнаманың басқа шығармалары үшін түпнұсқа рөлі беріледі[30]. Алайда зерттеушілер (П. П. Иванов, А. М. Мирзоев, Р. Г. Мукминова, С. К. Ибрагимов, Б. А. Ахмедов және басқалар) Бинаи еңбегінің маңызын деректеме деп таниды.

Бинаи Әбілқайыр ханнан кейінгі Шығыс Дешті Қыпшақтағы жағдай туралы, оның ұлы Шайх Хайдар ханның билікті қолдан шығарып алғаны туралы (оның бұйрықтары мен шақырғанына «адамдар мен әскер жиналмады»), оған Жошы ұрпақтарының, соның ішінде қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің, сондай-ақ маңғыт мырзаларының қарсы шыққаны туралы, Сыр өңірі қалалары аймағында ықпал жасау жолындағы күрес туралы сөз етеді. Түркістанның Отырар, Сығанақ, Сауран қалалары туралы материалдары, сондай-ақ Дешті Қыпшақтың құсшы, қоңырат, қият, найман, күрлеуіт, маңғыт тайпалары және өзбек, қазақ, башқұрт және басқа да түркі тілдес халықтарының құрамына кірген өзге тайпалары туралы мәліметтері құнды[31].

Молла Шадидің өленмен парсы тілінде жазылған «Фатх-наме» («Жеңістер кітабы») 1501 жылға дейінгі оқиғаларды қамтиды, Мұхаммед Шайбани ханның тапсыруымен жазылған. Оның мазмұны «Таварих-и гузида-йи нусрат-намедегі» оқиғалардың баяндалу үлгісіне сәйкес келеді. Қазақстан тарихы бойынша

алғанда оның аумағында Шайбани ұрпақтарының биліктен айырылу кезеңінің сипаты көп жағынан Бинаидің материалдарына ұқсас. Алайда, шайбанилер тобының басқа шығармаларында жоқ бірқатар мәліметтер, мысалы, Әбілқайырдан кейін Шығыс Дешті Қыпшақта Жәдігер ханның билік етуі туралы хабар да бар. Дастан мәтінін аударушы және зерттеуші В. П. Юдин өз еңбегі үшін Молла Шади қосымша ақпарат көздерін, атап айтқанда, хандар мен олардың серіктерінің өздері ауызша айтқан әңгімелерін немесе «Тавариx-и гузиданың» неғұрлым толық, редакцияланып үлгірмеген қолжазбасын пайдаланған деп топшылайды[32].

Шайбанилік тарихнама қатарында Орта Азия мен Қазақстан тарихы жөніндегі аса маңызды түпнұсқа еңбек – Фазлаллах ибн Рузбихан Исфаханидің «Михман-наме-йи Бухара» («Бухар мейманының кітабы») деген еңбегі ерекше орын алады. Ол хижра бойынша 862/б.з. 1457–58 жылы Иранда туған. Ибн Рузбиханның балалық және жастық шағы Шираз бен Исфаханда өткен. Хиджаз бен Египетте ол сол замандағы ғылымнан зор білім алып, көрнекті діни ғалым мен әдебиетші болды. Кейіннен Ибн Рузбихан XV ғасырдың аяғы – XVI ғасырдың басындағы Иран мен Орта Азияның бірқатар билеушілерінің сарайларында жоғары қызметтер атқарды. Азербайжандағы Ақ-Қойынлы әулетінің тарихына арналған «Тарих-и аламара-йи Амини» деген тарихи шығарма жазды. 1504 жылы Шах Исмаил Сефевидің әскерлері суннитгерді талқандағаннан кейін Ибн Рузбихан Иранна кетіп, Мауараннахрдағы Мұхаммед Шайбани ханның сарайына барды. Жорықтарда оған еріп жүріп, ханмен діни ілім сайыстар мен әңгімелерге қатысты.

Қазақстан мен Орта Азия тарихнамасында Ибн Рузбихан «Бұхара мейманының кітабы» авторы ретінде мәлім. Шығарма Мұхаммед Шайбани ханның 1508–1509 жылдың қысындағы қазақтарға қарсы жорығына әзірлік пен жорықтың өзіне арналған. Шынына келгенде ол XV–XVI ғасырлар шебіндегі қазақтар мен көшпелі өзбектердің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси өмірінің көптеген жақтарын емін-еркін сипаттайтын замандастың нақты айғақтары болып табылады. Ибн Рузбиханның қазақтардың тұрмысы, шаруашылығы, Шығыс Дешті Қыпшақ халқының этникалық құрамы, Қазақстан мен Орта Азия халқының сауда-экономикалық байланыстары, Қазақ хандығының билеушілері мен шайбанилердің өзара саяси қатынастары туралы мәліметтері ерекше.

Дешті Қыпшақ пен Түркістан жөніндегі тарихи-географиялық материалдар қызығушылық туғызады. Оңтүстік Қазақстанның Сыр өңіріндегі қалалары туралы мәліметтер ерекше маңызды. Олардың көпшілігіне – Түркістанға, Сауранға, Аркөкке және басқаларына ол өз еңбегінің көптеген беттерін арнаған. Ибн Рузбиханның шығармасын 1962 жылы Манучихр Сутуде Тегеранда басып шығарды[33].

Шайбанилік тарихи әдебиет арасында Масуд ибн Усман Кухистанидің «Тарих-и Абулхайр-хани» деген жалпыға бірдей тарихы, атап айтқанда, оның 1428–1468 жылдарда Шығыс Дешті Қыпшақта билік еткен көшпелі өзбектер ханы Әбілқайырдың тарихына арналған түпнұсқа бөлігі маңызды орын алады. Шыңғыс-хан мен оның мирасқорларының тарихы, Темір мен оның ұрпақтарының тарихы сияқты жоғарыда аталған XIV–XV ғасырлардағы авторлар қолжазбаларының негізінде баяндалған. Шығарма 1543–1544 жылдарда, Шайбани ұрпағы, Самарқандта 1540–1551 жылдарда билік еткен Абд ал-Латиф ханның (Әбілқайыр хан немересінің) тапсыруымен тәжік (ортаазиялық парсы)

тілінде жазылған. Бұл ханға қызмет еткенге дейін Масуд ибн Усман Кухистани Әбілқайырдың ұлы Сүйініш-Қожа ханның хатшысы болып, Дешті Қыпшақ пен Түркістандағы XV ғасырдағы оқиғалар туралы ақпаратты Сүйініш-Қожа ханнан және Әбілқайыр ханның басқа да серіктерінің ұрпақтарынан алып отырған.

Масуд Кухистанидің Әбілқайыр ханның заманы туралы мәліметтері ауқымды әрі алуан түрлі: онда оның билік ете бастаған кезі, оның Қазақстанның далалық аймақтарындағы Жошыдан тараған сансыз көп қарсыластарымен соғыстары, Хорезм мен Сыр өңірі қалаларын жаулап алуы, Мауараннахрдағы Темір ұрпақтарымен өзара қатынастары туралы айтылады. Басқа да Шайбани ұрпақтары дәріптелетін шығармалардағы сияқты, Масуд Кухистанидің еңбегінде де барлық материалдың едәуір дәрежеде сыңаржақ таңдап алынғанын, ол Шайбанилердің даңқын, олардың далалық аумақтарға ғана емес, сонымен қатар Түркістан қалаларына, Хорезмге, Мауараннахрға дәмелерінің заңдылығын дәлелдеуге тиіс болғанын атап өткен жөн. Солай бола тұрса да, зерттеушілер бұл деректемелерді олардың этносаяси сыңаржақ бағдарда екенін (мысалы, оларда қазақ әміршілерінің Шығыс Дешті Қыпшақ пен Түркістан жерлеріне құқықтары туралы ештеңе айтылмайды) ескере отырып пайдаланып келеді. Масуд Кухистанидің Шығыс Дешті Қыпшақ халқының рулық-тайпалық құрамы, көшпелі өзбектер хандарының серіктері — әмірлер мен бектердің белгілі бір есімдерін атаған кездегі әлеуметтік терминдер жөніндегі деректерінің, тарихи география жөніндегі деректері мен басқа да мәліметтерінің зор маңызы бар[34].

Орта Азияның соңғы орта ғасырлардағы тарихын зерттеушілер Зайн аддин Васифидің «Бадаи' әл-вакаи'» («Ғажайып оқиғалар») деген мемуарын жоғары бағалайды, ол XVI ғасырдың бірінші жартысындағы аймақ халқының түрлі топтарының қоғамдық, мәдени өмірінің, тұрмысының көптеген жақтары жөніндегі аса маңызды түпнұсқа деректеме болып саналады. Васифидің шығармасында Қазақстан тарихы жөнінде — Шайбани ұрпағы Ұбайдаллах ханның қазақтарға жасаған жорығы туралы маңызды мәліметтер және «Қазақтарды жеңу туралы мәлімдеме» (1537 жылғы) бар. Бірақ оның Сыр бойы қалалары өмірінің түрлі жақтары туралы, мысалы, Саурандағы медресе құрылысы туралы, сол қаланың төңірегіндегі суландыру жүйесі туралы, вақфтық жерлер және т. б. туралы мағлұматтары ерекше маңызды. Ол бұл жерлерде болған, Сауранда Сейид Абдаллахтың жанында Мир-и Араб атымен тұрған, Түркістанда, Ташкентте болған[35].

XVI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін Хафиз Таныш ибн Мир Мұхаммед Бұхаридің сол кездегі ортаазиялық тарихнамада кеңінен мәлім «Шараф-наме-йи шахи» («Шахтар даңқы кітабы») деген еңбегінің маңызы зор. Автор Шайбани II Абдаллах ханға қызмет етіп, оның қызметін, әскери жорықтарын, Орта Азия мен көршілес өлкелерде болған оқиғаларды егжей-тегжейлі жазып отырған. Абдаллах өзінің шайбанилік мемлекетті біріктіру жолындағы күресінде көршілес билеушілердің, атап айтқанда, қазақ ханы Шығай мен оның ұлы Тәуекелдің әскери күштерін пайдаланған. Қазақтардың Сыр өңірі қалалары үшін күресі туралы мәліметтер ден қоюға лайық. Абдаллах ханның Сарысуға дейінгі қазақ жеріне жасаған жорығын суреттеуден қалалардың, сондай-ақ далалық аумақтың экономикалық жағдайы туралы әр түрлі материал, этногеографиялық деректер алуға болады[36].

XVI ғасырдағы түрік авторы Сейфи Челебидің «Китаб-и падишах-и вилай-

ет-и Хинд ва Хитай ва Хотан ва Кашмир» деген шығармасында жинақталған материалдар қазақтардың шаруашылығын, әлеуметтік құрылымын, этносаяси мәселелерді зерттеуге жәрдемдеседі[37].

Махмұд ибн Әмір Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар» («Өнегелі адамдардың ерліктері жайлы ғаламат құпиялар») деген энциклопедиялық еңбегінде соңғы орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы жөнінде алуан түрлі және өте құнды материалдар бар. Автор XVII ғасырдың 1-жартысында өмір сүрген, Балхта туған, көп саяхат жасап, Үндістанда болған, кітаптардан, білімді адамдармен сұхбаттардан толып жатқан ғылыми мәліметтер жинаған. Бірқатар поэтикалық шығармалар жазған. Аштархани Нәдір-Мұхаммед шахтың тапсыруымен өзінің негізгі еңбегін — ғарышнама, география, жалпы тарих жөніндегі 7 томдық «Бахр аль-асрар» шығармасын жазған.

VI томда Шыңғыс-хан мен оның ұрпақтарының тарихы баяндалады. Томның екінші бөлімінде Мауараннахрдағы, Моғолстан мен Шығыс Түркістандағы Шағатай ұрпақтарының тарихы айтылған[38]. Бұл әулет туралы «Та'рих-и Рашиди» мәліметтері жүз жылға, 1640—41 жылға дейін жеткізілген. Дешті Қыпшақтағы Жошы ұрпақтарының тарихы — үшінші, аштархандықтар — төртінші бөлімде. Соңғы бөлімнің көптеген материалдарының Қазақстан тарихына, әсіресе Орта Азиямен XVII ғасырдың алғашқы онжылдықтардағы қарым-қатынастары тарихына қатысы бар. Махмұд ибн Уәлидің мәліметтері оқиғаларды көзімен көргендер мен қатысушылардың айтқандарына негізделген. Қазақ сұлтандары Есім мен Тұрсынның егестері туралы, Есімнің ойраттарға қарсы жорығы, Имамкули ханның Ташкент пен Түркістанды Есімге беруі туралы материалдар мен басқа да деректер ынта-ықылас туғызады[39].

Махмұд ибн Уәлидің Жошы және Шағатай ұрпақтарының тарихы жөніндегі мәліметтері — бірегей мәліметтер, ол бұларды, сірә, бізге дейін жетпеген түпнұсқа деректемелерден алса керек. Бұл мәліметтер Ақ Орданың, Әбілқайыр хандығының, Моғолстанның, Қазақ хандығының тарихына қатысты; тарихи география, атап айтқанда, Орта Сырдария өңіріндегі қалалардың сипаттамасы жөніндегі материалдар зор ықылас туғызады. Бұл деректемені ғылыми айналымға бірінші рет В. В. Бартольд енгізген[40].

М. Х. Әбусейітова XVI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ хандығының зерттеу үшін келтірген деректемелер тобында қазақ хандары мен сұлтандарының шайбанилермен, содан соң XVI ғасырдың аяғы мен XVII ғасырдың басындағы Мауараннахрдың аштарханилерімен қарым-қатынастары туралы егжей-тегжейлі мәліметтер бар. Ол бұл деректемелерге сипаттама берген, олардың арасында Мұхамедия ибн Араб қатағанның «Мусаххир әл-билад», Молла Шараф ад-диннің «Тарих-и Сайид Раким», Ескендір Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси», Хасан-бек Румлудің «Ахсан ат-таварих» деген шығармалары және Орта Азия мен Иранның соңғы орта ғасырлардағы авторларының басқа да шығармалары бар[41].

Қазақ және өзбек (Бұхара) билеушілерінің XVII ғасырдағы Оңтүстік Қазақстан мен Ташкенттің маңызды сауда-экономикалық орталықтары жөніндегі тайталастары туралы, Мұхаммед Юсуф Муншидің «Тарих-и Муким-хани» деген шығармасында айтылатын Имамкули ханның Ташкенттегі көтерілісті аяусыз басып-жаныштауы туралы мағлұматтарды атап өткен жөн[42].

Түркі тілді деректемелер. Жалпы дәстүр мен мәдениет негізінде парсы тілді шығармалармен біріктірілген және негізінен Орта Азия мен Шығыс Түркістанда жазылған түркі тілді әдебиет ескерткіштері соңғы орта ғасырлар

дәуіріндегі Қазақстан тарихы жөніндегі нарративтік деректемелер арасында маңызды орын алады. Оларда орта ғасырлардағы Қазақстан тарихының қазақ халқы құрылуымен, Қазақ хандығының пайда болуымен және дамуымен, сондай-ақ XV—XVIII ғасырдың басындағы қазақ қоғамы өмірінің көрінісін жаңғыртып көрсетумен байланысты кезеңнің ерекше маңыздылығын баяндайтын едәуір мәліметтер бар.

Жалпы тарих бойынша «Зубдат әл-асар» («Маңызды жылнамалар») деген шығарманы басқа бір деректемелер бойынша Абдаллах Балхи (XV ғ. аяғы — XVI ғ. басы) ретінде белгілі Абдаллах бен Мұхаммед жазған. XVI ғасырдың басында ол Хорасанды көшпелі өзбектердің ханы Мұхаммед Шайбани біржола жаулап алғанға дейін Темір ұрпақтарына қызмет еткен. Сонан соң ол шайбанилерге қызмет етуге көшеді. Абдаллах Балхи өз еңбегін Шахрухияның, кейіннен Ташкенттің билеушісі Келді-Мұхаммед сұлтанның тапсыруымен жазған. Құрастырма хроника болып табылатын шығармада мұсылман әулеттерінің тарихы баяндалады. Оқиғаларды суреттеу 1525 жылға дейін жеткізіледі. Еңбектің XVI ғасырдың алғашқы ширегі үшін ғана түпнұсқа деректеме ретінде маңызы бар. Бұл кезеңнің оқиғаларын автор өз әсерлері және замандастары мен оқиғаларға қатысушылардан алынған ақпарат негізінде берген. «Зубдат әл-асарда» қазақтардың саяси тарихы мен олардың билеушілері жөнінде нақты материал бар. Мұхаммед Шайбани ханның 1510 жылғы өзбектердің жеңілісімен аяқталған қазақтарға жорығы туралы айтылады. Басқа деректермен қатар, Қасым ханның Түркістан мен Ташкентке жорығына байланысты мәліметтер де келтіріледі[43].

Тарихшы, ақын, билеуші — Үндістанда Ұлы Моғолдар империясының негізін салушы Бабырдың (1483—1530) тарихнамада «Бабыр-наме» («Бабыр жазбалары») деген атпен белгілі болған еңбегі орта ғасырлардың тамаша тарихи-әдеби ескерткіштерінің бірі болып саналады. Жас кезінде Бабыр Ферғананың мұрагер билеушісі болған. Уақыт өте келе Орта Азияда Темір ұрпақтарының орталықтандырылған мемлекетін құру жолындағы өзара қырқыскан күресіне белсене қатысады. Алайда Дешті Қыпшақтан келген Мұхаммед Шайбани Темір ұрпақтары әулетінің түбіне жетті. Бұл жағдай Бабырды 1504 жылы Ауғанстанға кетуге мәжбүр етіп, сол жерден ол Орта Азия мен Үндістанға жорықтар жасады. 1526 жылы Бабыр Ұлы Моғолдар әулетінің негізін қалап, онда 1530 жылға дейін билік етті.

Бабыр сол дәуірдегі көптеген оқиғалардың куәгері ғана емес, тікелей қатысушысы да болды. «Жазбалар» Орта Азия, Ауғанстан және Үндістан тарихы жөніндегі өте құнды деректеме болып табылады. Бұл кітапта сол замандағы ғұрыптың мейлінше толық көрінісі берілген.

Қазақстан тарихы үшін Бабырдың Жетісу моғолдары, Шығыс Дешті Қыпшақтағы Әбілқайыр мемлекеті туралы, Мұхаммед Шайбанидің саяси іс-қимылдарына қатысу туралы, қазақтану институты, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың тарихи географиясы, өзбектер сияқты, қазақтардың, қырғыздардың және Орта Азиядағы басқа да түркі тілдес халықтардың этникалық тарихы туралы мәліметтері ерекше маңызды[44].

XVI ғасырда «Шыңғыс-наме» деген құнды тарихи шығарма туды. Оның авторы — Елбарыс ханның (1512—1525) қызметінде болған ықпалды отбасынан шыққан Хиуа тарихшысы Өтеміс қажы ибн Маулана Мұхаммед Дост. Ал оның ата-бабалары XV ғасырдың 80-жылдарында ұлысы Сырдариянның төменгі ағысында орналасқан Шайбани Жәдігер ханның боданы болған. Өтеміс қажы-

ның өзі әуелгі кезде Елбарыс хан жанында, сірә, сарай хатшысы болып қызмет еткен болса керек.

«Шыңғыс-наме» мәліметтерінің орта ғасырлардағы Қазақстан халқының саяси, этникалық-саяси, шаруашылық, әлеуметтік-мәдени өмірінің проблемаларын шешу үшін зор маңызы бар. Өтеміс қажының туындысы Шыңғыс-хан мен оның ұрпақтары билік еткен уақытты қамтиды және онда Алтын Орданың хандары туралы мәліметтер бар. Көбіне ауызша айтылған аңыздарға негізделген еңбектің бірегейлігі Алтын Орданы зерттеушілер үшін, атап айтқанда, XIV ғасырдағы Қазақстанды зерделеу үшін ғылыми ынта-ықылас туғызатыны күмәнсіз[45].

Қашғариядағы белгілі суфылық қайраткер Қожа Мұхаммед Шарифке арналған, авторы беймәлім агиографиялық шығарма «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» («Қожа Мұхаммед Шарифтің ғұмырнамасы») XVI ғасырдың екінші жартысына жатады. Ол Сырдариядағы Сайрамда туған. Самарқанд медресесінен білім алған. Оқуын бітіргеннен кейін Қашғарға барып, онда Шығыс Түркістанда көшпелі түріктерді ислам дініне кіргізген әулие деп құрметтелген қарахани Сатұқ-Боғра хан мазары жанында өмір сүрген. 1656/1666 жылы Жаркентте өлген. Тұрмыстық әдебиет жанрына жататын «Тазкираның» бірінші бөлігі аңызға құрылған және суфылық ізгілік рухына толы, нақтылы тарихи мағлұматтар шығарманың екінші бөлігінде айтылады, онда, атап айтқанда, Шағатай ұрпағы Абд ар-Рашид ханның ұлы Абд әл-Латифтің қырғыздарға шапқыншылығы туралы және кейіннен оның өлуі туралы мағлұмат бар. Осы оқиғаға қатысты мәліметтер айтылатын басқа шығармалардан Абд әл-Латифтің қазақ хандарының басшылығымен аттанған қазақтар мен қырғыздардан қаза тапқаны мәлім[46].

Шайбани ханның ресми тарихының авторы ақын әрі ғалым Мұхаммед Салих болып табылады. Оның «Шайбани-наме» («Шайбани туралы кітап») ретінде белгілі шығармасында Шайбани ханның туғанынан бастап, оның көшпелі өзбектермен бірге Мауараннахр мен Хорезмді жаулап алуына (1500–1509 жж.) дейін Қазақстан (Шығыс Дешті Қыпшақ) мен Мауараннахр аумағында болған саяси оқиғалар, атап айтқанда, Шайбани ханның Кереймен және Жәнібекпен, Бұрындық ханмен және Қасыммен өзара қатынастары, Сыр бойының қалалары үшін күресі баяндалады. Сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық сипаттағы мәліметтер, көшпелі өзбектердің мемлекеттік құрылысы туралы, әскери құрылыс пен олардың әскерінің жай-күйі туралы деректер бар. Бағалы географиялық мәліметтер зор ынта-ықылас туғызады, олар кейіннен қазақ, өзбек халықтарының этникалық компоненттерінің бірі болған түрік-монғол тайпаларының құрамы туралы пікір айтуға мүмкіндік береді[47].

«Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Жеңістер кітабының тандамалы тарихы») деген тарихи еңбектің авторы қазіргі шығыстанушы-медиевистердің есептеуінше, Шайбани ханның өзі болуы әбден ықтимал. Әулеттік тарихта Шыңғыс-хан мен оның патшалық еткен ұрпақтарының тарихы, Монғолияда, Дешті Қыпшақта, Орта Азияда билік етуші Шайбани ханның тарихы баяндалады. «Таварих-и гузидада» Әбілқайыр хан өлгеннен кейін Шығыс Дешті Қыпшақ далаларында қалыптасқан жағдай туралы да, Керей мен Жәнібектің сол даладағы іс-қимылдары туралы да айтылады. Шайбани ханның Сырдариядағы қалаларды алу жолындағы қазақ және моғол хандарымен күресі ерекше тәптіштеп баяндалады. Сонымен бірге Жәнібек сұлтанның Орта Азиядағы жорығы туралы, көшпелі өзбектердің әскери құрылысы мен тактикасы тура-